

ЕКЗИСТЕНЦІАЛНА ХЕРМЕНЕВТИКА

ЕТИЧНЕ ТА МОРАЛЬНЕ У ВЧЕННІ Ф. НІЦШЕ

(частина I)

В. А. Жадько

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри суспільних дисциплін,
Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, Запоріжжя, Україна
vit.zhadko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2670-6143>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2026-1\(27\)-2\(28\)-46-60](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2026-1(27)-2(28)-46-60)

Анотація

Віталій Жадко. Етичне та моральне в учиненні Ф. Ніцше (част перша).

Човечество в самото начало на ХХІ век се сблъска със сериозни предизвикателства, които поставят под заплаха неговото съществуване. Става дума за изостряне на борбата между силни държави, начинът на управление на които е рязко и антагонистично противоположен. От една страна, това са утвърдени демокрации с високоразвити научни постижения и технологии. От друга страна, това са страни, които имат възможност да ги използват, но начинът на управление в тях е твърдо ориентиран към диктатура. Посочените противоположности имат своите философски, религиозни и политико-правни основания, които определили историята на тяхното формиране, в хода на която са се утвърдили определени устойчиви стереотипи на поведение, които са доста трудни за преодоляване. В отношенията не само между хората, но и между държавите, особено в определени кризисни ситуации, действа не силата на международното право, а правото на силата. В състояние на напрежение в междудържавните отношения винаги на преден план излиза вариантът за прилагане на въоръжена сила, която в нашето време е смъртоносна не само за човечеството, но и за природната среда. На този исторически фон не губят своята привлекателност и философските размишления на Ф. Ніцше за свръхчовека и неговото предполагаемо право да определя човешките съдби от позиции, които са пряко противоположни на действащите морални норми, трансформирани в страните с развита демокрация в морално-правни и етико-правни норми със статут на норми на международното право. Тъй като неговото учение по време на двете световни войни е било доста широко използвано в явно антихуманни цели, съществува неотложна необходимост, използвайки дидактическия принцип "чете/изучава/разбира този, който препочита, тъй като не само човекът чете текста, но и текстът прочита човека", да се преосмисли донякъде съдържанието на неговото учение. На първо място е текстът на труда му "Воля за власт".

Ключови думи: човек, свръхчовек, власт, държава, религия, християнство, морал, етика, право

Анотація

Жадько Віталій Андрійович. Етичне та моральне у вченні Ф. Ніцше (частина перша). Людство на самому початку ХХІ-го століття зіштовхнулось з серйозними викликами, які ставлять під загрозу його існування. Йдеться про загострення боротьби між потужними державами, спосіб управління якими різко й антагоністично протилежний. З одного боку, це усталені демократії з високорозвиненими науковими досягненнями й технологіями. З іншого,

це країни, які мають можливість користуватись ними, але спосіб правління в яких жорстко орієнтований на диктатуру. Вказані протилежності мають свої філософські, релігійні, політико-правові обґрунтування, якими визначалась історія їхнього становлення, в ході якої утвердились певні усталені стереотипи поведінки, подолати які досить складно. Адже у відносинах не лише між людьми, але й державами, особливо в певних кризових ситуаціях, діє не принцип сили міжнародного права, а право сили. В стані напруження міждержавних відносин завжди на перший план виступає варіант застосування сили зброї, в наш час смертоносною не лише для людства, але й для природного довкілля. На цьому історичному тлі не втрачають своєї привабливості і філософські роздуми Ф. Ніцше про надлюдину та нібито її право вершити людські долі з позицій, які прямо протилежні діючим моральним нормам, трансформованим в країнах розвиненої демократії в морально-правові та етико-правові норми зі статусом норм міжнародного права. Оскільки його вчення під час двох світових воєн досить широко використовувались в явно антигуманних цілях, є нагальна потреба в тому, щоб, використовуючи дидактичний принцип “читає/вивчає/розуміє той, хто перечитує, оскільки не лише людина читає текст, але й текст прочитує людину”, дещо переосмислити зміст його вчення. У першу чергу текст праці “Жадання влади”.

Ключові слова: людина, надлюдина, влада, держава, релігія, християнство, мораль, етика, право

Abstract

Vitaliy Zhadko. The Ethical and the Moral in the Teaching of Friedrich Nietzsche (part one). At the beginning of the twenty-first century, humanity faces serious challenges that threaten its very existence. Among these is the intensification of geopolitical tensions between powerful states with fundamentally opposing systems of governance. On the one hand, there are established democracies characterized by advanced scientific achievements and technological development; on the other, states that have access to such achievements but are governed by rigidly authoritarian regimes. These opposing models are grounded in distinct philosophical, religious, political, and legal traditions, which have shaped enduring patterns of behavior that are difficult, if not impossible, to overcome. In such conditions, especially during periods of crisis, relations between states tend to be governed not by the rule of international law but by the law of force. This tendency is particularly dangerous, as it increases the likelihood that military power—rather than rational argument – will determine outcomes, posing a threat not only to humanity but also to the natural environment. Against this background, the philosophical reflections of Friedrich Nietzsche on the Übermensch (Superhuman) and his supposed right to determine human destinies from positions that challenge established moral norms retain their relevance. In modern democratic societies, these norms have been transformed into ethical and legal standards with the status of international law. Given that Nietzsche's ideas were widely appropriated for anti-human purposes during the two world wars, there is a pressing need to reconsider and critically reassess his legacy. Such a reassessment may be guided by the didactic principle that rereading leads to deeper understanding: not only does the reader interpret the text, but the text also “interprets” the reader. In this regard, particular attention should be paid to Nietzsche's work *The Will to Power* as a key source for re-evaluating the ethical and moral dimensions of his philosophy.

Keywords: Man, superman, power, state, religion, Christianity, morality, ethics, law

Постановка проблеми. Жовтневий переворот, здійснений більшовиками у 1917 р., пізніше названий Великою Жовтневою соціалістичною революцією, був сприйнятий і всередині країни, і в країнах Заходу як справді щось нове в організації суспільного буття в Росії.

Але час, визнаний ще в античну добу “донькою істини”, показав неможливість нав’язати суспільству той шлях розвитку, який склався об’єктивно, а не згідно якогось плану, що нібито передував появі людства. Об’єктивні закони еволюції продовжують діяти як домінуючі і в його історії. Так, вони не завжди подобаються людям найперше в тому, що доводиться утверджувати своє життя в досить жорсткій і навіть жорстокій боротьбі за виживання. Але це не означає, що у своїх бажаннях утвердити справедливий суспільний устрій людство забороняє собі використовувати метод абстрагування від первинності природних законів по відношенню до тих, які, з одного боку, засновуються на них, з іншого, дають можливість певного пом’якшення їх дії у взаємовідносинах між людьми як у межах певних етнічних груп, так і у відносинах між ними в тому разі, якщо вони вже сформовані як суб’єкти автономної цілеспрямованої соціокультурної життєдіяльності.

Саме ігнорування такої природної об’єктивної домінуючої тими політичними силами, які поставили собі за мету утвердити новий суспільний устрій в країні, яка до того ж була імперською як за способом формування, так і типом правління, країною, яка самими його творцями визнавалась як “тюрма народів”, через досить короткий історичний час – значно менше одного століття – призвело не лише до розпаду держави “братніх народів” та “республік-сестер”, але й розпаду так званих країн соціалістичної співдружності народів. Звідси й проблеми розбудови державності в народів, які не мали власної тривалої державності у своїй історії. Ба, більше, їх свідомість формувалась на хибній теорії відмирання держави, яка розглядалась виключно як інструмент владного насилля, а не як політико-правовий інститут управління взаємовідносинами між людьми й народами. Чи не найбільшою мірою жертвою таких хибних теорій стало населення України, яке досить поспішно в преамбулі до своєї Конституції її творцями було визначено як “Український народ – громадяни України всіх національностей”.

Абстрагування від реального стану об’єкта дослідження завжди розкриває сферу можливостей, здатних утвердитись в дійсності лише за умов випробування часом. Причому, історичним, а не таким, яке вимірюється кількома десятиліттями. Для цього потрібно, аби населення стало народом як суб’єктом державотворення, свідомим своєї власної історії в такому її вигляді, який має статус мотивації його поведінки в кожному індивіді, а не лише в деклараціях його правителів.

Яким чином ці міркування відносяться до назви статті? – Тим, що цілком можна вважати людей, які бажали й повсякчас вважають впливати на суспільство через “завоювання” влади в державі, прихильниками вчення Ф. Ніцше про надлюдину. Підставою для цього є той незаперечний факт, що кожна людина з раннього дитинства об’єктивно визначає своє світосприйняття й світорозуміння особливостями міфологічного світогляду. Останній визначається як героїзація власного імені людини, сумірного у своїх *потенційних можливостях* із тими природними силами, стихіями, потужностями, які вражають її свідомість і які є головними персонажами казкових сюжетів, сприйнятих як *об’єктивно реальні* з тієї причини, що їм надається людський вираз. Вони суть *надлюди* як масштаб для *самоактуалізації* впродовж усього життя. Освіта трансформує світоглядні мотиваційні орієнтири людини, але не відміння бажання бути володарем Буття, бажання стати над природою, підкоривши її собі. Що й відбувається засобами промислово-технологічних досягнень як неминучого наслідку наукових природознавчих досліджень.

Проте у сфері суспільного буття ситуація дещо, а то й навіть принципово, інша. Тут людина схильна ігнорувати науково-природничі дослідження й діяти відповідно до своїх внутрішніх схильностей. При цьому, чим нижче рівень освіченості, тим вищі претензії на нібито право бути над людьми, а не надлюдиною в собі самій. Не випадково більшовицька партія без будь-яких докорів сумління й об’єктивних підстав проголосила себе партією авангардного типу, яка, на відміну від всіх інших політичних партій, адекватно відображає інтереси знедоле-

ного промислового пролетаріату. Звідси й інтерес до творчості Ф. Ніцше, хоча й приховуваний в добу СРСР. Але цілком очевидний в наш час, коли сучасне російське керівництво відкрито стало на ідеологічні позиції німецького фашизму

Мета статті. Звичайно, що будь-який філософ не може нести відповідальності за те, яким чином він реалізує заклик філософії до **самопізнання**. Тому метою даних роздумів є бажання розібратись у вченні Ф. Ніцше про надлюдину з позицій розуміння ним первинності природних начал в людині, які вона, роблячи в першу чергу себе самою об'єктом пізнання, здатна вроджений їй природний характер, він же етос як життєву енергію, спрямувати в морально-етичне річище й тим самим виконати своє об'єктивне призначення й покликання, не порушуючи вихідну цілісність Буття.

Методологічною основою аналітичних міркувань слугують судження видатних мислителів щодо дотримання принципу об'єктивності при вирішенні поставлених завдань наукової праці. З цією метою в статті будуть використовуватись евристичні можливості герменевтики, сучасної філософської антропології, філософії персоналізму та філософії життя. Як і вчення Арістотеля про чотири першопричини, які спонукають людину до початку розвитку автономного самодіяльного мислення з метою досягнення блага взаєморозуміння й порозуміння з думками інших мислячих людей. Філософська творчість Ф. Ніцше потребує того, аби зняти з нього підозри в нібито розробці ідеології фашизму. **Об'єктом аналізу** в даній статті стане його праця "Жадання влади. Спроба переоцінки всіх цінностей". Звичайно, що лише окремі положення першої книги (інші плановані дві через хворобу так і не були написані), названої ним "Антихрист. Спроба критики християнства", які я вважаю визначальними для розкриття його внутрішньої особистісної філософської та світоглядної позиції.

Виклад основного матеріалу. Оскільки Ф. Ніцше не належав до тих мислителів, які викладають свої глибинні субстанціонально визначені міркування засобами діалектичної раціональності, його твори швидше можна віднести до жанру афористично викладеної філософії життя. Зважаючи на це, мої роздуми будуть зосереджуватись лише на деяких положеннях обраної праці.

I. Мислитель у передмові зазначає, що він не планує писати свої спроби для сучасного загалу. Швидше для нащадків. Адже: "Дехто народжується лише після власної смерті" (Ніцше, 1993, с.330). Вже це застереження свідчить про його небажання якимось чином впливати на думку сучасників, що він відчував у своїх спробах популяризації своїх ідей, які могли сприйматись ними як порушення їх особистої свободи. Звідси побажання новим поколінням: "шануйте себе; любіть себе; зберігайте внутрішню свободу..." (там само). Включно з побажанням і мені як читачеві майже через століття після написання. Але ж перед цим вже були інтерпретації його вчення тими, хто, шануючи себе, не шанував внутрішньої свободи інших, нав'язуючи власне поверхневе сприйняття вчення не лише цього мислителя, але й багатьох інших. Звідси застереження, що його книга для самітників, яких мало. "Решта – це просто людство". Самітники – це ті, хто має "звичку жити в горах і згорда дивитися на балачки про політику і всілякі націоналізми" (там само).

Дещо незвичні для сучасника судження. Але зазначені методологічні підходи вимагають стати на точку зору того, кому сучасники завдячують самій можливості вступити з попередником у щирий діалог, відкинувши при цьому вже сформовані політико-партійними невігласами й пройдисвітами упередження.

Отже, людина, яка обирає шлях самопізнання, на думку Ніцше, неодмінно має бути самітником. З позицій просторового життя це фактично неможливо, адже кожна людина постійно перебуває серед інших людей. З позицій часу можливо, якщо з досить раннього дитячого віку формувати свою свідомість як **самосвідомість** спілкуванням не з живими людьми, а з текстами вже померлих мислителів, письменників, поетів, публіцистів. Загалом тих людей,

зміст творів яких стосується людини як суспільно-політичної істоти. В цьому разі **самітність** проявляється як така, що мотивує життєдіяльність не під впливом буденного життя та його безпосередніх мотиваційних спонукань, а під впливом соціалізованого духу історії, який, з одного боку, формує соціалізовану ним людину, але, з іншого, виступає й формою самосвідомості, оскільки саме в ній діє самітність Абсолютної Ідеї в тому вигляді, у якому про це писав Гегель. А саме: “цей зміст є зображенням бога, яким він є у своїй вічній сутності до створення природи та якого б то не було кінцевого духу” (Гегель, 2023, с. 103).

Абсолютне якраз і означає відокремлену від безпосереднього буття об'єктів сприйняття їхньої сутності. Вона існує до появи людини. Проте пізнається після того, як людина вже сформувала зміст своєї мотиваційної свідомості тими установками/цінностями, які діють разом з її щоденним буттям. Бути серед них з ціннісними установками, властивими історії природи й людства, якраз і може означати для індивіда бути повністю **самітним**. Це нелегка справа, адже кожну дитину тягне до інших дітей, до постійної ігрової взаємодії з ними. Як і з власною родиною. Тому потрібно, щоб дитина мала вроджену схильність до *відлюдкуватості*, яка потім компенсується духовно-пізнавальною соціалізацією з історією людства, з її внутрішнім спрямованим духом суб'єктності як *самітності*. Тому, очевидно/можливо, Ніцше й розрізняє ці душевні й духовні стани. Помітивши такі схильності, уважні вихователі мають дати можливість розвиватись в такому напрямку. Так обирають дітей для формування з них Далай Лам, позбавлених суб'єктивної прив'язаності до певних спільнот – політичних чи національних, а також родинних. Звідси, можливо, й бажання Ф. Ніцше переосмислити всі цінності, які виробило християнство за допомогою щільного зв'язку з державою як політичним інститутом.

Самітність справді проявляється після смерті. Це, фактично, всі видатні мислителі, чий вчення не були сприйняті сучасниками. Вірніше, не стали їм зрозумілими. Причому, не лише народною більшістю з її опорою на логіку здорового буденного глузду, необхідного для такого ж щоденного виживання, але й колегами із почуття заздрості чи будь-яких інших причин. В чому суть цих видатних мислителів? “Сильні полюбують питання, до яких сьогодні ще ніхто не зважився підступити: адже в них є сміливість зазіхати на заборонене, – отже, заганяти себе в лабіринт” (там само). Це і є самітники за життя, яке почалось після їх смерті. Знов-таки, в них почав жити відокремлений від їх живого тілесного організму дух вічної сутності, дух життя абсолютного, яке говорить від свого соло змістом своїх текстів.

Так відбувається в кожний історичний час, в кожному *сьогодні* є заховане чи приховане *завтра*. Як і не відкрите *вчора*, *минуле*. Воно має самість доти, доки не стає надбанням сьогодні з надією на те, що відкриється завтра. Тому життя мислячої людини – це суцільний лабіринт: тільки-но знайдеш вихід на світло світу, як знов появляється сумнів у тому, чи це справді світло, чисте від будь-яких, навіть і мінімальних, але все ж таки проявів темряви. В цьому також *самітність*, адже порада чи якась допомога, в свою чергу, це також нагадування про власну слабкість. Адже, як я відзначив вище, *самітність* формується на знаннях попередників, але вони нічим допомогти не можуть, окрім поради шукати глибше в їхніх творах. Шукати, як радив ще Демокріт, **дно**. Воно ж – тверде опертя, яке тільки відштовхує від себе уверх. Той, хто на вершині, той могутній і водночас самітний, забутий як викинутий природною смертю за межі живого життя. Про що вів мову Августин Святий своїм судженням про те, що його буття це існування в координатах чи то живої смерті, чи то смертного життя. Аналогічно Сенека писав про те, що повною мірою сутність людини відкривається після її смерті, оскільки її творчі можливості вже вичерпані.

II. У чому ж проявляється світло вчення Ф. Ніцше, яке вже майже півтора століття пробують відкрити нащадки? Для цього потрібно навести поставлені ним питання й спробувати відкрити в них світло, а не темряву.

“Що таке добро? Все, що помножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу.

Що таке зло? Все, що походить від слабкості.

Що таке щастя? Коли відчуваєш, як *зростає* сила, отже, долається опір.

Потрібна *не* задоволеність, а більша могутність, не просто мир, а війна; *не* чеснота, а дія (чеснота ренесансної доби, мужність, безморальна чеснота).

Недолугі й безпорадні мусять загинути – це перший принцип *нашої* любові до людини. І в цьому їм треба допомогти.

Що шкідливіше за будь-яке нечестя? Співчуття справі всіх недолугих і безпорадних – християнству...”.

В чому “гріх” християнства? – Воно сформувало не сильний тип людини, а: “свійську тварину, стадну істоту, хворого звіра на ймення людина – християнина” (Ніцше, 1993 с.332).

Спробую навести такі роздуми. Філософський спосіб організації пізнавального мислення вимагає мислення діалектичного. То ж відзначимо, що добро і зло суть діалектичні протилежності. Тому хід моїх міркувань буде спрямовуватись на те, як розуміти добро зла й зло добра. Крім того, використання слова “все” породжує певну невизначеність того, що може бути віднесено до нього, а що ні. Ніцше ж звертається до людини, яка не мислить діалектично. Для неї правильна формула пізнання полягає в тому, що це не пов’язані поняття.

Отже, **добро** зла в тому, що його розуміння властиве кожній людині. Воно полягає в тому, що майже все, що діє на її користь, є добром. Але тут постає нова проблема: що саме вона вважає за добро і в чому його користь для неї. Так, у дитячому віці, будучи повністю залежною від дорослих, вона сприймає як прояв добра все, що відповідає її бажанням. Але в цей же час у неї формується й уява про **зло** добра. Ним є все те, що не виконується дорослими відносно її бажань. Оскільки всі люди “родом із дитинства”, таке розрізнене розуміння добра і зла, попри дорослішання й отримання освіти і набуття власного життєвого досвіду, залишається досить стійким на все життя.

То ж, дорослішаючи й отримуючи освіту й набуваючи власного життєвого досвіду, в людини з’являється усвідомлення, можливо й розуміння, того, що всі свої бажання можна й потрібно задовольняти власними зусиллями. В чому їхня сутність? – В тому, що потрібно мати силу волі для їхнього задоволення. Але... Фактично чи не кожній людині як суспільній/політичній істоті властива переоцінка докладання своїх вольових зусиль для досягнення цілей. Разом із цим постає досить стійка пара протилежностей – Я і ВОНИ, тобто, всі інші люди, які стоять на заваді. Або ж Я і ВОНА – держава. Проте, це не діалектична пара, а, так би мовити метафізична, полярна. Тобто, з одного боку, повне докладання зусиль, а з іншого, лише декларації, обіцянки, зумовлені вимогами закону, отриманого абстрактно-теоретичним понятійно вираженням мисленням, а не з власного почуття обов’язку, адже всіх пов’язує єдина загально-родова сутність. Так людина в межах, граничних життєвих ситуаціях, яких доволі багато, втрачає сприйняття своєї суспільної сутності й відчуває свою самотність.

Разом з цим з’являється можливість примножити свої зусилля їхнім спрямуванням на отримання влади над собою самою слабкою в усьому тому, що стосується її бажань та методів і способів їхнього задоволення. Їх можна обмежити вже самим фактом певного відсторонення від джерела виникнення самих бажань, на чому наголошувала ще антична мудрість категоричним імперативним судженням “нічого понад міру”. А це постійне включення в суспільне життя в його суто споживацькому вимірі. Адже ніщо так сильно не впливає на споживацькі бажання, як заздрість до тих, хто споживає більше й якісніше. Як і те, що хтось має владу над кимось і тому має такі можливості. Заздрість примножується тим, що первинними методами емпіричного рівня пізнання є спостереження й порівняння й ті узагальнюючі висновки, до яких вони безпосередньо підштовхують. Для того, щоб зрозуміти потребу в

необхідності обмежити владу над собою самою, далеко не первинних потреб та інтересів й виробити навички для влади над собою розумної волі, а не волі інших людей чи волі власного тіла, немає іншого способу, окрім як перейти на філософський рівень мислення й пізнання. Людина – це мікрокосм, подібний макрокосму. Тому світовий розум *потенційно* міститься в кожній людині і його знаходження й пізнання в собі самій дає можливість людині стати водночас і володарем себе самої, і володарем світу. Тоді вона – надлюдина.

Які ж її якості? – Вона щаслива, бо подолала себе у своїх суто природно-фізіологічних бажаннях і потребах. Вона стала володарем самої себе й тому здатна залишитись людиною й поза сумнісом у просторі й часі перебуванням серед людей. Яким чином? – Тим, що написала й подарувала людству свої твори, в яких детально описаний шлях на вершини буття. Тому й “Бог помер”, бо народились реальні люди як приклад для нащадків. Це не лише Ф. Ніцше, але й всі інші видатні мислителі, які духовно-практично народились після неминучої біологічної смерті. Але ж духовне життя не знає смерті.

Працюючи над текстом, завжди відчуваєш зростання власної пізнавальної сили, якої раніше не відчував, бо не ставив перед собою таких завдань. З першого чи декількох зусиль проблема самопізнання не стає відомою й дієвою практичною силою. Потрібно йти далі цим тяжким життєвим лабіринтом й тоді неодмінно здолається слабкість як прояв недовіри людини до себе самої. В цьому щастя, адже “опір” зневір’я долається. Між тим як віра в міфічного й легендарного в суто тілесних стражданнях бога не додає віруючому сили. Адже *потрібна постійна війна з собою слабким, а не примирення зі своєю слабкістю*. На цьому спекулює церква, пропонуючи слабкість у вигляді судження “змиристь горда людину!”. Воно подається як моральна чеснота, а має бути дія могутнього в людині світового розуму (див. вище), недоволеного тим, що його не відкривають. Те, що він відкритий іншими людьми, не робить сильною людину, яка знає про це, робить якісь відкриття в природних об’єктах і суспільних процесах, але залишається при цьому залежною в собі самій від своїх звичних для всіх бажань і слабкостей. Тобто, не стає надлюдиною. Ба, більше, вважає саму ідею хибною.

Чому Ф. Ніцше так негативно оцінює християнство і християнина? – Думаю, що це зрозуміло для людини, яка відчула в собі самій силу відкритого нею самою розуму та його знаряддя – мислення. Тому для неї християнський Бог в образі Ісуса Христа справді помер. До речі, й сам Христос не визнавав себе за Бога, адже він лише передавав його настанови людям. Він не закликав людей до їхньої віри у себе, у свої здібності хоча б з гірчичне зернятко, але до віри у свої власні духовно-практичні можливості подолати свою слабкість і немічність. Отож можна і його зарахувати до витоків ніцшеанства... Тим паче, що євангельські тексти суть популяризована форма текстів видатних античних філософів.

Звичайно, складно стверджувати, чи насправді Ф. Ніцше бажав загинути всім недолюбим і безпорадним. Припускаю, що у фізичному сенсі безумовно не бажав. Інакше був би причетний до якогось кримінального угруповання. Він же був філософом, а філософія має ледь не головну свою терапевтичну функцію в тому, щоб лікувати людину від духовно-пізнавальних лінощів. На користь цього його власне визначення її цілі: “Зробитися лікарем, виявити безжальність, твердо тримати ножа – *наш* обов’язок, *наша* любов до людини, бо ж ми філософи, ми гіперборейці!..” (там само, с.336). Йдеться про ніж істини про людину, про основний закон її еволюційного походження. Він в тому, що не лише виникнення людського роду відбувалось згідно закону боротьби за виживання, але й під час його існування в якості розумної істоти. Його дії всіляко протидіє християнська релігія, оголошена як “релігія *співчуття*” (там само, с.334), яке саме по собі не допомагає слабким волею до вдосконалення засобами самопізнання.

Потрібно також розглянути зміст того, що означає “безморальна чеснота”, яка власноруч філософу як лікарю, що не має співчуття як морального християнського припису, а, навпаки, виявляє безжальність.

Можна розцінювати заклик “твердо тримати ножа” як дотримання максимально можливої для людини як суб’єктивної істоти об’єктивності у своїх творчих доробках відносно сутності людини. Можливо, що слід змінити свої уявлення про суб’єктивність людини. Адже для неї самої як окремого індивіда прояви її природи суть прояви об’єктивності. Але, взаємодіючи з іншими людьми, вони оцінюються ними як неприпустимі для збереження миру і злагоди в певному соціумі. Тобто, стають суб’єктивними, такими, яких слід стримувати. Це попри те, що вони насправді є сутністю дія “безморальних чеснот”. Тому лікує людину філософія як мир із собою самою та з тими, хто подібний їй в такому розумінні чеснот. Очевидно, що так створюється, на переконання Ф. Ніцше, філософська спільнота як спільнота гіперборейців, всі члени якої безжальні до себе самих в тому, що здатні сприйняти об’єктивне в собі самих як належне самій природі. Тому це мирна спільнота людей, яку на міжособні війни не спонукає співчуття, бо ніхто не вважає прояв таких чеснот такими, що нібито спрямовані на певну зверхність по відношенню до чеснот (схильностей характеру) інших людей. Навпаки, прояв співчуття ділить людей на привілейованих і слабких, що неодмінно породжує певну псевдо-чесноту у вигляді необхідності захистити слабших. Що має свої підстави, адже саме церква як релігійний інститут освячує війни, надаючи їм статус священних у боротьбі за мир і справедливість. Якщо взяти РПЦ, то тут відверто й відкрито, публічно здійснюються ритуальні дієства з освячення смертоносної зброї.

Чи так це сприймають люди, які знайомляться з творами філософів? В тому числі й філософією Ф. Ніцше. Чи я сприймаю його позицію так, як він сам? Адже тексти не можуть стовідсотково викласти думку їхніх авторів. Що й спричиняє постійні дискусії й суперечки. Як і їхній аналіз нащадками.

Відповідь є у самого Ф. Ніцше. Адже гіперборейці – це люди вигаданої міфологічною свідомістю мешканці неіснуючої країни. Як і Атлантида Платона. В тій реальності, в якій мешкає емпірично достовірне людство ситуація інша. Тобто, діють принципи моральних чеснот. Вірніше, мають діяти, як думали пращури, моральні чесноти, дієву силу яким надає їх трансформація в правові норми й закони як такі, що мають пріоритет перед природними законами в самих людях. Чи виправило це співчуття до менш сильних вродженим характером людей з боку більш сильних за характером до миру і злагоди між ними? Питання риторичне – не виправило.

То що ж робити? Хто винен?...

Чекати закінчення епохи існування людства. А до того часу намагатись знайти адекватні об’єктивні відповіді.

Ще одна деталь, яку слід розглядати в контексті того, що йдеться про спільноту “ми філософи, ми гіперборейці!..” та про “наш обов’язок, нашу любов до людини”. Якщо філософія закликає людину до самопізнання, то чи можна в такому разі вести мову про спільноту, про **МИ**? Адже історія цивілізованого людства, яку можна починати з часу виникнення філософії, свідчить про те, що між філософами не було взаєморозуміння. Натомість маємо постійні дискусії через непорозуміння, небажання стати на точку зору іншого, сприйняття його як опонента, а не як людини, яка обрала для себе шлях самопізнання. В такому разі, очевидно, не слід брати участь в публічних дискусіях/обговореннях. З іншого боку, людина як суспільна істота не може повністю абстрагуватись від подібних до себе за цільовим спрямуванням свого життя в якості мислячої істоти. Адже мислення започатковується від того, що є певні відмінності в думках відносно спільного об’єкта пізнання та його предмета. До цього підштовхував людей Сократ, ведучи свої діалоги з пересічними людьми, але не даючи відповідей на їх запитання/бажання отримати їх без власних “мук мислення”. Тому стверджував, що “знає, що нічого не знає, а інші й цього не знають”. Тобто, думають, що знають, отже, не потребують якихось сумнівів з боку інших щодо своїх одкровень.

МИ як спільнота, в такому разі, це може бути, чи має бути не безпосередня в одному місці й одному часі єдність окремої мислячої людини з мислителями. На цьому наголошував М. Монтень (2006, с. 449), стверджуючи: “Неможливо вести чесний та щирий діалог із дурнем. Вороже почуття викликають у нас спочатку аргументи супротивників, а потім і самі люди. Ми вчимося у суперечці лише заперечувати, а оскільки кожен лише заперечує і вислуховує заперечення, це призводить до того, що втрачається, нищиться істина. Тому Платон у своїй державі позбавляв права на суперечку людей з розумом ущемленим і нерозвиненим”. Отже, істина може об’єднати різних людей в тому разі, коли, по-перше, є щире прагнення знайти й відкрити істину, по-друге, спілкування, як це нині популярно, ведеться дистанційно.

Можливо, що саме таким чином мислив і Ф. Ніцше, коли об’єднував займенником **МИ** тих філософів, які здатні на такий подвиг сприйняття розуму в інших людях, не вступаючи з ними в суперечки та дискусії. Адже таким чином формується надлюдина без прагнення утвердити свою зверхність і владу над іншими. Тому це мирне співіснування, за якого справді “Бог помер”, бо ним стала людина для себе самої без претензії на культ ідола й утвердження практики ідоловклоніння. Як наслідок, проявляється любов до людини, яка володіє істиною відносно себе самої. Любов лікує ліками істини, завдяки чому **МИ** трансформується в інший займенник – **НАШІ** спільники, **НАШ** соціум, який можна відкрити, як це не прикро, заднім числом, *post festum*. Його учасники ті з видатних мислителів, хто не був помічений в зневажливому ставленні до рівних їм ані в минулому, ані за життя. Чи є такі, я не знаю. Знаю, що це складно, тому Епікур і мріяв про життя серед безсмертних богів, але, звичайно, не міфологічних, а тих, чий вчення, думки, провидіння пережили їхній біологічний життєвий вік.

III. “Допоки священик, цей професійний огудник, обмовник і отруйник життя, буде вважатися вищою людиною, на питання “що є істина?” не буде ніякої відповіді. Істину вже поставили догори дригом, якщо присяжний адвокат заперечення й небуття вважається представником “істини” ...” (Ніцше, 1993, с. 337).

Щодо інтерпретації цієї сентенції мислителя, на мою думку, принципово виходить з того, що філософія як тип світоглядної мотивації поведінки людини та її орієнтації в природному й суспільному середовищі виникла як заперечення міфологічної картини світу. Вона, апелюючи до людини й закликаючи її до самопізнання, заперечила існування людиноподібних істот, які нібито керують всіма природними процесами й мають вплив на суспільний устрій. Релігійний тип світогляду в його філософському вигляді якраз і освятив заклик філософії до самопізнання, внаслідок якого людина здатна відкрити в собі самій той напрямок функціонування розумно впорядкованої сили її природного характеру, який відповідає її власній внутрішній сутності, і який утвердить в ній душевний спокій, як і мир та злагоду зі всіма іншими людьми. В цьому сутність євангельської філософії як релігії. Це розуміли й творці церкви, адже Августин Святий був вихований і освічений на античній філософії. Але став одним з батьків церкви. У своїй “Сповіді” він фактично зрікся філософського світогляду на користь віри в Бога як літературного персонажа, а не в себе як мислителя. На користь такої думки свідчить й католицький катехізис, який зазначає, що Бога як надприродної та позалюдської істоти не існує для розумно-вольового мислення. Але для масової людини він потрібен, бо їй з різних причин нелегко подолати поганську дитячу віру в наявність людиноподібних божеств. Які, до речі, зовсім не є прикладом моральної поведінки, адже створені самими людьми, а не навпаки, люди створені ними. Звідси, мабуть, випливає й критика Ф. Ніцше І. Христа “за неміч, за невчинення будь-якого опору тим, хто намагається позбавити його життя”.

Оскільки “істина – донька часу”, то Августин, як і Собор, який прийняв християнські символи віри, мали певні підстави для такого викривлення істини. Але історичний час володарювання християнської церкви показав всю нікчемність і зловісність такого підходу до утвердження миру і злагоди в житті людства. Тому й виникла філософія життя як життя, узго-

дженого з природною об'єктивністю, в якій немає місця фантазіям. "І коли трапляється, що теологи, впокоривши "сумління" володарів, (або народу), простягають руку до *влади*, то не маймо ніякого сумніву в тому, що відбувається насправді: *нігілістичне* жадання влади – це жадання кінця..." (там само, с.337-338). Тобто влади, яка нібито від Бога, але насправді влада облудників, отруйників та обмовників тих, хто має бажання відкрити людям істину, згідно якої вони самі відносно себе самих мають бути владою.

Безумовно, що віра, як атрибут людської духовної сутності, як характеристика її душевного стану, має бути присутньою в людській практичній свідомості. "Народ, який вірить у себе, ще має свого власного бога. В ньому він ушановує чинники свого процвітання, свої чесноти; свій добробут і силу він відбиває в істоті, до якої за це можна прохитись вдячністю. Хто багатий, той прагне роздавати; гордий народ потребує бога, аби *приносити жертви*... За таких умов релігія – це одна з форм вдячності. Людина вдячна сама собі і тому їй потрібен бог. Такий бог повинен мати змогу допомагати і шкодити, бути як другом, так і ворогом, – перед ним схилиються і в доброму, і в злому. Через те ніхто й не відчуває протиприродної потреби каструвати його й перетворювати на бога лише самого добра" (там само, с.344).

Маємо справді діалектичний підхід до розуміння проблеми співвідношення добра і зла. Інша справа, чи таке розуміння здатне утвердити мир і злагоду між людьми, які розділені на різні народи самою природою з її просторо-часовими характеристиками. А це, на жаль, спонукає до також об'єктивно-природного вибору способу міжнародної взаємодії за принципом "свої – чужі". Тому, очевидно, потрібен бог в тих характеристиках, які навів цей мислитель. Але вже запізно, оскільки уява про виключно доброго бога міцно вкоренилась у свідомість людей. Звідси й "жадання влади – це жадання кінця..."

Тут знову проблема. А саме: про кінець чого чи кого йдеться? Якщо чого, то, можливо, йдеться про кінець існування людства загалом. На користь цього й застереження біблійного Мудреця про те, що, ставши на шлях пізнання добра і зла, люди не справляться з ним, адже неодмінно будуть говорити й діяти окремо про добро і доброго бога, й окремо про злого демона, якого такий добрий бог не здатний подолати суто моральними закликами. На цьому наголошував Л. Фойєрбах, характеризуючи мораль як прояв "безсилля в дії" слів, а не справ. Тоді який же він бог? Він помер, так і не народившись для народу, який прийняв його в такому вигляді, позаяк на жодну допомоги йому, як і всім іншим народам, які прийняли його, не здатний. Тому це виключно жадання влади священників засобом обману, отже, й, врешті-решт, кінець світу, у якому панує свідомий обман.

З іншого боку, чи здатний кожний народ мати свого єдиного Бога, оскільки його первинні уявлення про володарів Буття не спрямовані на створення одного-єдиного Творця й Управителя. Так, є уявлення про верховного Бога, але він також не всесильний. Причина відома: люди переносять свої уявлення, свій спосіб взаємодії поміж собою й з іншими народами на буття в цілому, а не навпаки. Тому миру й злагоди не можна очікувати й у межах одного народу. Вірніше, можна, якщо чітко розподілити їхні функції й дотримуватись відповідних ритуалів, традицій, звичаїв. Згідно максими: кожному богу своє місце. Але ж це боги, яких представляють реальні люди, яким ніщо людське не чуже. Зокрема, не чуже й жадання влади й намагання її утримувати все життя. Що також закінчується кінцем єдності, її розпадом. До того ж, перемішуючись з різними народами, настає кінець традиційним звичаям й започатковується встановлення правового регулювання державою в союзі лукавих священників і світських чиновників, для яких "Бог помер" також. Адже "не можна служити водночас і Богу, і мамоні", оскільки служба має бути не засобами слів, але засобами практичних дій і прикладу способом життя.

Якщо виходити з визначення людини в якості **розумного безумця**, то народ об'єктивно вимагатиме Бога-Покровителя, який би органічно поєднував у собі справедли-

вість несправедливості й несправедливу справедливість. *Перший варіант*, тут я пошлюсь на авторитетні думки Платона й Арістотеля, які полягають у тому, що в суспільстві на загал у відносинах поміж людьми панує несправедливість, через що вони мріють і бажають справедливості. Причина в тому, що життєва енергія людей різна, а це якраз і спричиняє у всіх відчуття несправедливості. Тому й Бог має бути таким, у якого є подібні прагнення, інакше він не може бути Верховним Суддею. А потреба в справедливому розсуді властива кожній людині. Причому, він має бути не обраним людьми, а кимось таким, який даний народу його історичною давниною. Тому Е. Сміт до числа чинників, які формують народ, відносить, крім деяких інших, "міф про спільних предків (Сміт, 1994, с. 30). Все згідно того, що "легенда – обломок древньої правди". Можливо, що саме з цієї причини люди не довіряють суддям з числа своїх сучасників.

Другий варіант можна розглянути з таких позицій. Причетність людини до певної народної спільноти, до тих її цінностей і чеснот, які сформувались у її історії, водночас стримує безпосередні життєві порухи сучасників. В такому випадку доводиться обирати між родовою та індивідуальною домінантою поведінки. І тут має бути суд історії як суд засновника роду. Що й відбувається в кожній окремій родині/сім'ї, коли дитина не без певного опору й плачу, але все ж схиляється до правоти батьківської любові, а згодом також і в дорослому віці, стаючи на місце батьків вже своїх дітей.

Зважаючи на такі міркування, Ф. Ніцше й піддає досить різкій критиці характеристику бога як духа й боголюдини в Новому Заповіті. Насамперед за те, що це не є бог для життя, але для його заперечення. "Бог – це основа усіляких обмов "цьогобічного життя" і всіляких вигадок про "потойбічне". У богові обожнили ніщо, жадання порожнечі проголосили священним..." (Ніцше, 1993, с.347). Натомість настанови буддизму ним схвалюються, оскільки вони спрямовані на збереження здоров'я людини у якості засобу щоби позбутись страждань.

IV. "Авторитет законів обґрунтовують двома тезами: бог дав закони і предки жили по цих законах. Вищий сенс такої процедури полягає в тому, що свідомість мало-помалу відступала перед життям, яке визнали правильним (*спираючись* на незмірний і ретельно просіяний досвід); так досягається цілковитий автоматизм інстинктів – передумова будь-якої майстерності, будь-якої довершеності в мистецтві жити. ...*Для цього життя треба зробити несвідомим: ось де мета всякої святої брехні*" [там само, с.403].

Бога як поняття можна розуміти і як автора законів, знятих видатними мислителями з історичного досвіду людства. Оскільки у цьому випадку це результат абстрагування від сучасного живого життя, то для повного підпорядкування їм справді потрібно діяти автоматично, інстинктивно, не аналізуючи свої вчинки, тобто – несвідомо. Але чи це прояв майстерності? Можливо, якщо людина є продуктом природної еволюції форм буття, то її дії можуть бути прямолінійними, інваріантними. Водночас, оскільки люди за своєю індивідуальною природою дещо відмінні між собою, майстерність у кожної людини різна, але незмінна, бо це визначений природою напрям її діяльності. Вірніше, має бути незмінним. Але ж людина не може не порівнювати себе з іншими й не протидіяти такій різниці, вважаючи її несправедливою. Звідси, вочевидь, й формування уявлень про доброго бога, який допомагає слабшим. На цьому саме і будує своє існування релігія доброго бога, якою проголошує себе християнство. Хоча його ієрархи живуть за природною інстинктивною схильністю, чітко проголошуючи головну тезу про те, що "вся влада від Бога" і що рівність настане в потойбічному житті. Позиція Ф. Ніцше інша. А саме: майстерність життя належить природі, її законам, її внутрішній логіці, згідно якої існує певна ієрархія її форм, а в суспільстві це "ієрархія каст, цей найвищий, панівний закон, є тільки санкцією порядку, що існує в природі, найбільш значущою природною законністю, яку не скасує ніяка сваволя, ніяка "сучасна ідея" [там само, с.403]. Чому не скасує? – Тому що вона завжди є продуктом абстрагування мислення від реального життя/буття природи.

Перемогти природу неможливо. Тим паче ідеєю віри в загробне життя. Про це ж і Ф. Бекон у своєму твердженні про те, що "природа перемагається тільки підпорядкуванням їй, і те, що у спогляданні уявляється причиною, у діях представляється правом" (Васон, 2000, р.12).

Якщо визнати такий підхід об'єктивним, а він таки об'єктивний, бо людина є продуктом еволюції природних форм буття, то слід визнати також і той факт, що людство справді обрало хибний шлях свого розвитку, який призведе його до самознищення. Що прямо випливає з того, що людина формується не зверху, тобто, від якоїсь розумної істоти, яка творила світ згідно свого ідеального плану, а знизу, від неорганічних форм буття до органічних і потім до здатних, але *лише потенційно, а не актуально*, до формування суспільного буття на засадах розумної волі. Такий шлях маємо в біблійній картині буття, де Бог творить його по днях і після кожного з них стверджує, що зроблене ним "є добре". Але самого плану немає, що якраз і означає, що все твориться само собою, а не якоюсь розумною істотою, в якій розум, план завжди випереджає його втілення. Тобто, спершу був фундамент, низ, з яких і зростає щось вище, а не навпаки.

Що означає формування людини "зверху"? Ніщо інше, як процес витіснення природної мотивації поведінки моральними, правовими й іншими настановами, отриманими шляхом вивчення історії розвитку людства. Так створюється протиріччя, протилежностями якого стають закони природи й закони, відкриті засобом абстрагування від них, адже зазначені морально-правові настанови - це абстрагування/відчуження/відокремлення від законів природи. Отже, започатковується "свята брехня" про те, що Бог вдихнув в людину дух життя в неприродній формі цих настанов, а не дух дихання як основу фізіологічного здоров'я, на якому можна й потрібно стверджувати життя кожній людині. Подібне протиріччя не є діалектичним, адже воно немає моменту об'єднання, при наявності якої природне може набути життєвої енергії від законів, які діють в суспільстві, а останні, в свою чергу, не абстрагуються, не ігнорують присутність в своєму змісті природних мотивів. Що й відбувається в історії людства, існування якого стає небезпечним для природного середовища, в першу чергу, для рослинного і тваринного світу. Хіба не про це в наш час особливо, свідчать безкінечні високотехнологічні війни, які забруднюють всі основні складники матерії – землю, воду, повітря тим, що спрямовують вогонь проти них. Як і промислове виробництво, яке також підігріває природне середовище, створене еволюцією для життя, а не для смерті.

V. "В будь-якому здоровому суспільстві з'являються, взаємно зумовлюючи один одного й хилячись у розбіжні боки, три фізіологічні типи, і кожен з них потребує своїх гігієнічних заходів, має власне поле роботи і притаманні тільки йому почуття довершеності і майстерності. Природа, а не Ману, розділила людей на тих, у кого могутній дух, на тих, у кого міцне тіло і незламна вдача, і на третіх – пересічних людців, що не вирізняються із загалу ані духом, ані тілом" (Ніцше, 1993, с. 403-404).

Тут і йдеться про природне соціально-духовне структурування суспільства, адже використовується терміни *фізіологічні типи* та необхідність дотримуватись *гігієнічних засобів* для того, аби життєва майстерність в першу чергу проявлялась як дія первинного матеріального субстрату, а не нав'язувалась всупереч йому. Безумовно, що переважна більшість об'єктивних дослідників у сфері визначення і значення сутнісних сил людини дотримується такого співвідношення природно-біологічного й соціально-духовного. Тому я у своїх працях постійно спирався на вчення видатних психологів і психоаналітиків. Серед них Е. Берн, З. Фрейд, Г. Юнг, Е. Фромм та інші. Але це тільки після того, як їхні твори почали публікуватись у державі, керманичі якої виходили з тези К. Маркса про те, що сутність людини формується всією сукупністю суспільних відносин, а не якимись природно-біологічними чинниками. Так стверджували й провідні радянські генетики, зокрема, академік М. П. Дубінін. Хоча інший академік Д. К. Бєляєв в перебудовчі роки виступив з протилежною позицією, до того ж опубліко-

ваною в журналі “Комуніст”, яка справила на мене сильне враження.

Ще один важливий момент у наведеній цитаті. Йдеться про здоров’я суспільства не в моральному сенсі, як прописано було в “моральному кодексі будівельника комунізму”, а саме у фізіологічному. Звідси й конституційне закріплення найвищих соціальних цінностей, якими є “життя і здоров’я, безпека і недоторканність”, як і “честь, і гідність”. Тобто, перевага вже на боці *природно*-соціального визначення людини і зобов’язань держави. Ясна річ, що такі норми всього лише норми на папері, а не в їх практичній здійсненності. Бо для цього потрібно майже абсолютній більшості людей навіть в цивілізованих демократично-правових країнах бути свідомими такого співвідношення у визначенні мотиваційних спонукань людини та напрямку проведення освітньо-виховного процесу. Що вже говорити про пострадянські нібито демократичні й нібито правові держави, в яких правителі й державні службовці моралізують відносно громадян, але не відносно себе самих. Звідси й корупція на тлі популістських політичних гасел, на які ведуться “пересічні людці”, бо вірять в “святую брехню” описану вище. Причому, не лише в Україні, але й, як не дивно, у інших країнах світу.

А. Верства “сильних духом”. Тут проблема в тому, як визначити могутність того, що, фактично, не піддається строгому науковому/об’єктивному визначенню. Досить легко, або ж – порівняно легко, говорити про значення сили духу, але що таке дух? Адже більш-менш чіткі визначення можна навести щодо матеріальних об’єктів і процесів. Світоглядно-методологічну функцію духа як категорію соціологічну, філософську, соціально-психологічну можна лише описати. Оскільки я коментую, намагаючись зрозуміти позицію філософа зі світовим іменем, то, вочевидь, що для нього дух як могутня природна енергія виявляється через силу вродженого кожній людині характеру. На користь такого розуміння й позиція Д. Донцова, який, посиляючись, у свою чергу, на авторитет М. де Воюе, як і Х. Ортеги-і-Гасета, у праці “Дух нашої давнини” зазначав: “головно, що людей вабить до себе, це характер, навіть коли його енергія спрямована на зло, тому що характер обіцяє людям провідника, забезпечує твердість наказу, що є першою потребою людської спільноти” (Донцов, 1991, с. 238). Звідси його правдиві й об’єктивні, хоча й не дуже приємні, претензії до української демократичної інтелігенції.

В чому сила духу характеру? – В тому, що через нього діє закон природи, прийнятий не людьми як правовий з його претензіями на верховенство по відношенню до нього, а виключно об’єктивний у своїй прямолінійності. Дух правових законів такої сили не має, адже він, за визначенням Арістотеля, є “мірилом справедливості”, а міру прийнятих правових законів визначає не мізерна меншість обраних законодавців, а абсолютна більшість населення будь-якої країни. Для окремої людини міра своя, звідси її опора не на правові закони держави, але на силу її провідника/провідників. Або ж на тих, хто здатний “вирішити питання” відповідно до міри розуміння справедливості прохача. Оскільки сильних духом державників обмаль, вершитель долі слабких людей – Бог – співчуває більшості, тому є слабким духом, позаяк апеляція до моральних настанов є нічим іншим, як проявом слабкості духу морально-правових законів. Ми це нині можемо спостерігати на прикладі США, коли президент Д. Трамп, всупереч їм приймає рішення, які подобаються більшості попри їхню незаконність. Цій же більшості подобається й нинішня українська влада, яка їх також ігнорує. Хоча причина тут інша, а саме: їй не подобаються високоосвічені люди, тому вони ігнорують їхні безумовні державотворчі досягнення, але користуються ними. Адже сила **пізнаного духу** ще потужніша від сили духу в його виключно природному виявленні. Хоча для цього також потрібно докладати характер...

(продовження у наступному випуску)

Література та посилання

- Берн, Е. (2022), *Вступ до психіатрії та психоаналізу. Просто про складне* [пер. з англ. О. Оксеніч], КСД, Харків, 416 с.
- Біблія (1994), Українське біблійне товариство, Київ, 1255 с.
- Гегель, Г. В. Ф. (2023), *Наука логіки. Енциклопедія філософський наук. Мала логіка: навч. посіб.* Упорядник Б.О. Лис, Видавництво Ліра-К, Київ, 372 с.
- Донцов, Д. (1991), *Дух нашої давнини, Відродження, Дрогобич*, 342 с.
- Коменський, Я. А. (1982), *Вибрані педагогічні твори: в 2-х т.*, Вища школа, Київ, 656 с.
- Латинсько-український словотвірний словник (2010), Навчальна книга – Богдан, Тернопіль, 880 с.
- Монтень, М. (2006), *Проби. Книга II* [пер. з фр. А. Перепадя], Дух і Літера, Київ, 515 с.
- Ніцше, Ф. (1993), *Так казав Заратустра. Жадання влади, Основи*, Київ, 415 с.
- Ортега-і-Гасет, Х. (1994), "Бунт мас", *Вибрані твори, Основи*, Київ, с.15-139.
- Сміт, Дж., Е. (1994), *Національна ідентичність, Основи*, Київ, 223 с.
- Тойнбі, А. (1995), *Дослідження історії: у 2-х т.*, Основи, Київ, Т. 1, 614 с.
- Фромм, Е. (2010), *Мати чи бути?* [пер. з англ. А. Буряк, О. Михайлова], Укр. письменник, Київ, 222 с.
- Bacon, F. (2000), *The New Organon*, Cambridge University Press, New York, 252 p.
- Heidegger, M. (2003), *Was ist das - die Philosophie?*, Klett-Cotta ca., Stuttgart, 2003., 30 s.
- Lorenz, K. (1974), *On Aggression*, Routledge, London and New York, xiv, 306 p.
- Wojtyła, K. (1982), *Elementarz etyczny*, WKS, Wrocław, 139 s.

References

- Bacon, F. (2000), *The New Organon*, Cambridge University Press, New York, 252 p.
- Bern, E. (2022), *Introduction to psychiatry and psychoanalysis. Just about the complex* [Vstup do psy`xiatriyi ta psy`xoanalizu. Prosto pro skladne] [trans. from English. O. Oksenyich], KSD, Kharkiv, 416 p. [in Ukrainian].
- Bible [Bibliya] (1994), Ukrainian Bible Society, Kyiv, 1255 p. [in Ukrainian].
- Comenius, J. A. (1982), *Selected pedagogical works: in 2 vols.* [Vy`brani pedagogichni tvory`: v 2-x t.], Higher school, Kyiv, 656 p. [in Ukrainian].
- Dontsov, D. (1991), *Spirit of our antiquity* [Dux nashoyi davny`ny`], Renaissance, Drohobych, 342 p. [in Ukrainian].
- Fromm, E. (2010), *To Have or to Be?* [Maty` chy` buty`?] [trans. from English by A. Buryak, O. Mykhaylova], Ukr. writer, Kyiv, 222 p. [in Ukrainian].
- Hegel, G. V. F. (2023), *Science of logic. Encyclopedia of philosophical sciences. Minor logic: tutorial* [Nauka logiky`. Ency`klopediya filosofs`ky`j nauk. Mala logika: navch. posib.]. Compiled by B.O. Lys, Lyra-K Publishing House, Kyiv, 372 p. [in Ukrainian].
- Heidegger, M. (2003), *Was ist das - die Philosophie?*, Klett-Cotta ca., Stuttgart, 2003., 30 s.
- Latin-Ukrainian Word-Formation Dictionary [Latyns`ko-ukrayins`ky`j slovotvirny`j slovny`k] (2010), Textbook – Bohdan, Ternopil, 880 p. [in Ukrainian].
- Lorenz, K. (1974), *On Aggression*, Routledge, London and New York, xiv, 306 p.
- Montaigne, M. (2006), *Experiments. Book II* [Proby`. Kny`ga II] [trans. from French by A. Perepadya], Spirit and Letter, Kyiv, 515 p. [in Ukrainian].
- Nietzsche, F. (1993), *Thus Spoke Zarathustra. The Lust for Power* [Tak kazav Zarathustra. Zhadannya vlady`], Foundations, Kyiv, 415 p. [in Ukrainian].

- Ortega-y-Gaset, H. (1994), "The Revolt of the Masses" ["Bunt mas"], *Selected Works*, Foundations, Kyiv, pp.15-139 [in Ukrainian].
- Smith, J., E. (1994), *National Identity* [*Nacional`na identy`chnist`*], Foundations, Kyiv, 223 p. [in Ukrainian].
- Toynbee, A. (1995), *Studies in History: in 2 vols.* [*Doslidzhennya istoriyi: u 2-x t.*], Foundations, Kyiv, Vol. 1, 614 p. [in Ukrainian].
- Wojtyła, K. (1982), *Elementarz etyczny*, WKS, Wrocław, 139 s.

© **Віталій Андрійович Жадько**